

*Шумський І. К.,
аспірант відділу теорії та практики законотворчої діяльності
Інституту законодавства Верховної Ради України*

ПРОБЛЕМИ КОМПЛЕКСНИХ ІСТОРИКО-ПРАВОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ КИЇВСЬКОЇ РУСІ В ІСТОРИОГРАФІЇ

Анотація. У статті автором аналізується стан наукового розроблення проблем комплексних історико-правових досліджень Київської Русі. Автор аналізує основну аргументацію норманської й антинорманської наукових теорій походження Русі; наголошує на необхідності полідисциплінарного підходу до дослідження проблеми. У статті розглядається феномен норманського фактора та інтеграція скандинавської традиції у суспільство північних і східних слов'ян.

Ключові слова: методологія, наукові дослідження, Київська Русь, скандинавський фактор, східні слов'яни, державність, інститути права, джерела, полідисциплінарний підхід, походження держави.

Постановка проблеми. Наслідки негативної для науки спеціалізації історичних дисциплін відомі вже давно. Стосовно проблеми дослідження Київської Русі, то диференціація конкретних знань, їх розрізненість становить величезні труднощі для можливості загального, комплексного вивчення феномена Давньоруської держави. Це найбільш дискусійне питання становлення Київської Русі як одного з класичних прикладів вітчизняного державотворення.

Стан опрацювання. У контексті зазначеної теми в історіографії є чимало напрацювань. Серед них варто особливо виділити дослідження О. Мельникової, В. Петрухіна, які у своїх працях запропонували модернізовану теорію виникнення та розвитку Давньоруської держави та ролі, що у ній відігравав саме скандинавський елемент. Серед українських науковців варто вказати на Н. Зубашевського та О. Задорожного, які у своїх наукових працях розглядають функціонування державних інститутів, їх співставлення з аналогічними поза межами Русі та досліджують Київську державу того часу як суб'єкта міжнародного права. Окрім того, ця проблема розкривається у працях О. Назаренка, Т. Джаксон. Наука історії держави і права використовує у своєму арсеналі понятійний апарат, який розроблений теорією держави і права. Цей апарат має чіткі дефініції, а також набір спеціальних характеристик, які їх визначають. Проблема полягає у тому, що, вивчаючи Стародавню Русь і застосовуючи до неї такі важливі поняття, як «державна», «територіальний устрій», «державний апарат» тощо, є загроза втратити реальний стан цих явищ в історичній дійсності, яка досліджується.

Ми маємо на увазі ту дійсність, коли згадані явища перебували на стадії становлення і (з погляду класичного визначення теорії держави і права) не зовсім відповідали сучасним визначенням. Саме тому, досліджуючи державно-правовий феномен Київської Русі, слід використовувати комплексний підхід. Варто зазначити, що питання, пов'язані з утворенням і розвитком Київської Русі, завжди були і залишаються глибоко політизованими, що є школою для вітчизняної науки. Крім того, для вітчизняної історії у всі часи була характерна боротьба нор-

манізму і антинорманізму, що зумовлювало почергове домінування кожної з цих теорій. Як наслідок, ці теорії кардинально по-різному розглядали природу виникнення Київської Русі, а також фактори, які впливали на цей процес.

Виклад основного матеріалу дослідження. У радянській науковій історіографії панували теорії антинорманізму. Для дослідників було дуже важливим умонтувати Давню Русь в ідеологічні межі марксистсько-ленінської концепції. Науковці намагалися визначити місце Русі в системі суспільно-економічних формацій, виділити соціальні класи і показати наявність між ними неподоланих суперечностей. У результаті було зроблено фундаментальний висновок про виникнення Київської Русі у IX ст. як первинно класової і феодалної за своєю природою держави, яка утворилася на основі внутрішніх економічних передумов [1, с. 123].

П. Третьяков прямо зазначав, що Давня Русь, її феодалний лад, господарство і розвинута культура не були запозичені, а є результатом виключно розвитку східнослов'янських племен [2, с. 34]. Дослідник О. Назаренко досить вдало підкреслив, що внаслідок державних ідеологічних заборон упродовж тривалого часу за межами досліджень опинилися дуже важливі аспекти суспільного життя. Наприклад, питання історії церкви, без урахування яких не можливо створити повноцінну картину того часу [3, с. 5]. Зрозуміло, що, не вивчаючи питань церковної історії, яка у той час активно впливала на суспільну мораль Давньоруської держави, активно і наполегливо засуджувала звичай кривавої помсти, інститут рабства, полігамію, не можливо повністю зрозуміти сутнісний зміст як літератури, так і права східних слов'ян у ранньому середньовіччі [4, с. 7].

Доводиться із сумом констатувати, що до сучасних підручників з історії держави і права із радянської науки перейшли поняття і безапеляційні судження марксистсько-ленінської історичної теорії. У підручниках домінують соціальні класи, засоби виробництва і класова боротьба. У цьому разі класові взаємини постають обов'язковою умовою для виникнення держави [5, с. 34].

Такі підходи пояснюють фактичну тезу про виникнення держави за канонами матеріалістичної теорії. Позбавлена ідеологічних догм сучасна наука має враховувати увесь можливий матеріал, який надають як гуманітарні, так і природничі дисципліни. Звідси виникає потреба у координації історичних наук. Необхідність такої координації доводить академік В. Янін. Розглядаючи проблеми корекції наукових висновків на стику дисциплін, він називає приклад співробітництва істориків, археологів і лінгвістів Новгородської експедиції. Об'єднання знань, які отримали ці науковці, зумовило висновок про наявність у стародавньому Новгородському діалекті відмінностей від інших східнослов'янських аналогів. Це локалізує витоки слов'янського заселення новгородських і псковських земель, а

також спростовує домінуючу раніше тезу про єдність усіх східних слов'ян. [6, с. 6–7, 9]. Головним у цьому контексті є висновок про походження Київської Русі у результаті об'єднання південно-західної (середньодніпровської) і новгородсько-псковської традицій, які виникли у IX ст. з військово-племінних союзів східних слов'ян (поляни, древляни, сіверяни, кривичі тощо), утворивши два значні державні об'єднання.

Перше виникло на півночі Східної Європи в районі озера Ільмень із центром у Новгороді. Воно включало в себе військово-племінні союзи ільменських словен і кривичів. Саме там усередині IX ст. княжили варяги (нормани, вихідці зі Скандинавії): Рюрик та його брати.

Друге об'єднання утворилося в Східній Європі на території Середнього Подніпров'я. До нього ввійшли племена полян, сіверян, древлян та інші, а керування цим об'єднанням здійснювали Аскольд і Дір, етнічна належність яких точно не встановлена. Це державне утворення зосереджується довкола порівняно невеликого в попередні часи полянського міста Києва [7, с. 147].

Нові наукові відкриття, застосування сучасних методів до вивчення уже відомих джерел, новітнє осмислення дають нам можливість по-іншому розглядати процеси утворення Київської Русі. Зокрема це стосується впливу скандинавського (нормандського) чинника. Унаслідок цього постала модернізована концепція, яку запропонували дослідники О. Мельникова і В. Петрухін. Вона різко відрізняється від класичного норманізму і антинорманізму. Ці автори визнають важливу роль скандинавів у розвитку східнослов'янських народів. Легенду про покликання Рюрика вони називають фольклорним відображенням реально існуючого договору («ряду») між скандинавським вождем і місцевою елітою [8].

Названа концепція характеризується комплексними дослідженнями археологічних, лінгвістичних і писемних джерел, а також співставленням із аналогічними процесами державотворення у Західній Європі (насамперед у Скандинавії) [9].

Отже, вимальовується загальна картина розвитку ранніх держав, а Київська Русь інтегрується в єдиний європейський історичний процес.

Водночас дослідники недостатньо вивчили роль етнічного фактора. У своїх крайніх формах концепції норманізму і антинорманізму розгортають полеміку про дещо різні аспекти. Вирішення проблеми – поглиблене дослідження етнічної належності населення, яке проживало на теренах майбутньої Русі у VIII – IX століттях. Норманський фактор не можна ігнорувати. У цьому відношенні характерною є позиція шведського дослідника Х. Арбмана. Він переконливо аргументував, що варяги, які просувалися на схід і південь, підкорювали місцеве, переважно слов'янське населення, даючи йому відповідно політичну організацію. Водночас дослідник був досить збентежений украй обмеженою кількістю скандинавських пам'яток у давньоруських поселеннях. Тобто знову постає питання про етнічну належність варягів. Сучасні дослідники стверджують, що варяги мали не лише скандинавське, але і поморсько-слов'янське походження.

Якщо норманісти наголошують на посиленій адаптації скандинавів до місцевого суспільства на теренах Русі, то антинорманісти припускають, що так звані «варяги» ще до свого приходу на береги Волхова і Дніпра були наполовину слов'янами. Це підтверджується археологічними знахідками помор-

сько-слов'янських пам'яток у північних і північно-західних районах Русі (керамічні комплекси балтійського вигляду Новгород, Пскова, Старої Ладоги). Лінгвістичні розвідки вказують на тісний зв'язок псковських кривичів, новгородських словен із населенням венедського (західного) регіону. Таким чином, дослідникам слід більш коректно посилалися на літописні повідомлення про норманів. Сучасна історіографічна полеміка щодо походження Київської Русі зараз не може вестися згідно з науковими канонами XIX – середини XX століття. Особливо слід виділити праці українських істориків Л. Войтовича і Н. Зубашевського, які провели порівняльний аналіз умов і особливостей виникнення, з одного боку, давньоруських погостів і скандинавських хусабу, а з іншого – ранньодержавних інститутів полюддя і вейцли. При цьому ці дослідники вказують на типологічну подібність історичного розвитку давньоскандинавського і давньоруського регіонів, паралельність і синхронність соціального й політичного процесів на Русі та в Скандинавії [10, с. 70].

Найновіші наукові дослідження дозволили дійти висновку, що, визнаючи скандинавський фактор суттєвим у процесі утворення Київської Русі, необхідно говорити про унікальну для історії інтеграцію скандинавської традиції, її етнічних та культурних елементів до суспільства північних і східних слов'ян, що у результаті їх синтезу зумовило появу державного утворення. У цьому ж контексті слід згадати праці істориків-лінгвістів. Зокрема роботи Т. Джаксон, яка вивчаючи топонім «Хольмгард», аналізуючи рунічні написи, скандинавські писемні джерела і літописні свідчення, зробила висновок про місцеву природу цього топоніму, пов'язану з рельєфом місцевості. Цей топонім стали використовувати скандинави. Т. Джаксон аналізує і скандинавське позначення Ладоги (Aldeigja), аналізує шлях утворення цього топоніму, який використовували скандинави, запозичивши від назви місцевості. Найімовірніше слово Ладога має автохтонне фінське походження, а не скандинавське, як уважалося раніше [11, с. 92].

Висновки. Загалом, підсумовуючи наш виклад, у контексті історико-правового аналізу, слід підкреслити, що необхідність комплексного підходу у дослідженнях виникнення і становлення Київської Русі доведена часом. Варто зазначити, що під час досліджень матеріал має проходити через жорна усіх дисциплін для отримання максимально точного, якісно нового результату. Цей результат перевіряється цілою низкою наукових методів і максимально об'єктивно висвітлює історичну дійсність. При цьому зауважимо, що історична достовірність – відносна, наскільки взагалі ефективним може бути наукове історичне дослідження. Однак це не відміняє для науковців необхідності комплексного, міждисциплінарного підходу до вивчення історії Київської Русі. Не дивлячись на наявність відносно великої кількості джерел з історії Київської Русі, окремо кожен із них не може слугувати достатньою базою для обґрунтованих суджень.

Тільки комплексне використання джерел дозволяє говорити про настільки віддалений час як про достовірну історію державотворення, принаймні в головних її рисах.

Наука історії держави і права має вибудовувати свій понятійний апарат на основі комплексних історико-правових досліджень. Ураховуючи сучасні методи до вивчення різних історіографічних джерел, матеріали цього дослідження можуть бути використані для поглиблення знань з історії державотворення України та підвищення правової культури.

Література:

1. Мельникова Е. А. Древняя Русь и Скандинавия. Избранные труды. М.: Ун-т Дмитрия Пожарского, 2011. С. 476.
2. По следам древних культур. Древняя Русь. М.: Госкультпросветиздат, 1953 г. С. 360.
3. Назаренко А. В. О междисциплинарном подходе к изучению Древней Руси // Древняя Русь: Вопросы медиевистики. 2002. № 1. М., 2002. С. 5–8. С. 126.
4. Биков О. М. Особливості нормативно-правового регулювання релігійних відносин у період християнізації Київської Русі // Держава та регіони. Сер. Право. 2011. Вип. 1. С. 5-8.
5. Історія держави і права України, том 1. За ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина, В. Д. Гончаренка. К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. 656 с.
6. Янин В. Л. Некоторые размышления о путях развития науки // Доклады участников II Международной конференции «Комплексный подход в изучении Древней Руси». М., 2001. С. 127.
7. Задорожній О. В. Утворення Київської Русі як феодальної держави середньовіччя та суб'єкта міжнародного права як результат взаємодії різнорідних факторів // Актуальні проблеми держави і права. Одеса: Юрид. л-ра, 2014. Вип. 73. С. 146-152.
8. Мельникова Е. А., Петрухин В. Я. Легенда о «призвании варягов» и становление древнерусской историографии // Вопросы истории. 1995. № 2. С. 175.
9. Мельникова Е. А. Возникновение Древнерусского государства и скандинавские политические образования в Западной Европе: сравнительно-типологический аспект // Сложение русской государственности в контексте раннесредневековой истории Старого Света. СПб., 2009. (Эрмитажный сборник). С. 89–100. С. 656.
10. Зубашевський Н. П. Руські погости та скандинавські хусабу у контексті еволюційних змін ранньодержавних інститутів полюддя та вейцли. Княжа доба: історія і культура / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів, 2010. Вип. 3. 404 с.
11. Джаксон Т. Н. AUSTR I GORDUM: Древнерусские топонимы в древнескандинавских источниках – М.: Языки славянской культуры, 2001. 207 с.

Шумский И. К. Проблемы комплексных историко-правовых исследований Киевской Руси в историографии

Аннотация. В статье автор анализирует состояние научной разработки проблем комплексных историко-правовых исследований Киевской Руси. Автор анализирует основную аргументацию норманнской и антинорманнской научных теорий происхождения Руси, акцентирует на необходимости полидисциплинарного подхода к исследованию проблемы. В статье рассматривается феномен нормандского фактора и интеграция скандинавской традиции в общество северных и восточных славян

Ключевые слова: методология, научные исследования, Киевская Русь, скандинавский фактор, восточные славяне, государственность, институты права, источники, полидисциплинарный подход, происхождение государства.

Shumskiy I. Problems of complex historical and legal studies of Kievan Rus in historiography

Summary. In the article the author analyzes the state of scientific development of the problems of complex historical and legal studies of Kievan Rus. The author analyzes the main argument of the norman and antinorman scientific theories of the origin of Russia, emphasizes the need for a multidisciplinary approach to the study of the problem. The article examines the phenomenon of the Norman factor and the integration of the Scandinavian tradition into the society of the northern and eastern Slavs.

Key words: methodology, scientific research, Kievan Rus, Scandinavian factor, Eastern Slavs, statehood, institutions of law, sources, polydisciplinary approach, origin of the state.